

Централната минерална баня в София и общинските политики за оползотворяване минералните води в българската столица до Първата световна война

Sofia's Central Mineral Baths and the Policies of the Municipal Authorities on the Utilization of Mineral Waters and the Development of Public Baths until the First World War

Ивайло Начев

Институт за балканистика с център по тракология „Проф. Александър Фол“
Българска академия на науките

Абстракт: Статията анализира оформянето и еволюцията в общинските политики по използването на минерални води и построяването на Централната минерална баня в града в периода до Първата световна война. Разгледани са вижданията спрямо този природен ресурс, както и различните функции на обществените бани, отговарящи на изискванията на времето. Разгледани са различните идеи и предложения, както и алтернативни възможности за изграждането на инфраструктура, която да оползотвори наличните водни ресурси. Вниманието е обърнато също и на икономическите аспекти и на трансфера на знание и технологии, свързани с оползотворяване на минералните води в българската столица.

Ключови думи: София, минерални води, общински политики, проект за Централна минерална баня

Keywords: Sofia, mineral waters, municipal policies, Central Mineral Baths project

Dr Ivaylo Nachev is a historian, an Assistant Professor at the Institute of Balkan Studies with Centre for Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, specializing in modern Balkan history. E-mail: nachev@balkanstudies.bg

Минералните води в София са особено ценен природен ресурс и ключов градоформиращ фактор още от древността и те заедно с прилежащата инфраструктура остават важна част от живота на града по време на всички следващи исторически епохи. Едва ли ще бъде пресилено да се каже, че градът възниква на това място именно благодарение на топлите си минерални извори. Вероятно е достатъчно да споменем, че римската Сердика е създадена около и заради термите в сърцето на днешната българска столица.

Това природно наследство остава оценено от всички следващи обитатели на града. Пример за това е свидетелство на османския пътешественик Евлия Челеби, който посещава София през XVII в. и споменава наличието на цели пет бани в града. Този автор отделя малко повече внимание най-голямата банска постройка в центъра, за която казва, че може да побере „хиляда души“, давайки и някои щрихи за постройката, която имала „едно голямо кубе с джамлък“, а средата на сградата бил изграден „басейн и шадраван“. В един от интересните по-късни мемоари за столицата Райна Констенцева пък е оставила подробен разказ за културата на посещаване на баните непосредствено след Освобождението. За много от жените в града това било преживяване, продължаващо от сутрин до вечер, съчетано с разговори, клюки, хапване на домашни вкусоти, дрямка и прочее.

Проектът за построяване на днешната Централната минерална баня, който да използва оптимално топлия минерален извор в сърцето на столицата и да предостави адекватна обществена инфраструктура е едно от най-важните общински начинания в десетилетията след Освобождението. Предвид това, че в този период другите известни минерални извори в района на града като тези в Овча купел, Княжево и Горна баня продължават да се използват по доста примитивен начин и към тях не са насочени никакви сериозни ресурси – от страна на общински власти (включително заради физическата им отдалеченост през периода от същинския град) тази разработка се фокусира върху извора и прилежащите заведения в центъра на тогавашната столица.

Издигането на модерна общинска баня в София далеч не върви гладко и се превръща в една продължителна одисея. Темата вече е предизвиквала вниманието на редица изследователи, основно от специалисти по архитектурна история¹, но въпреки това важни детайли остават недостатъчно добре познати, а е нужно и цялостното вписване на проекта в модернизацията на българското

общество и градска среда. В опит този доста продължителен процес да бъде разбран в по-широк контекст създаването на банските съоръжения ще бъде погледнато от три страни, а именно: дискусиите на общинско ниво и архитектурната работа в продължение на повече от две десетилетия, икономическите аспекти на начинанието и трансферът на знания и опит.

ДИСКУСИИТЕ В ГРАДСКИЯ СЪВЕТ И ПРОЕКТИРАНЕ НА СГРАДАТА

Въпросът с развитието на градските минерални бани е един от важните за общинския съвет още от първите седмици след Освобождението и на практика почти не слиза от дневния ред през целия разглеждан период. През март 1880 г. градският съвет приема решение за изграждане на нови съоръжения спрямо съвременните изисквания, като докладът изрично стъпва на подадените предписания от градския доктор и градския архитект², един ранен рационален и професионален подход, който следва да бъде отбелязан. През 80-те години на XIX в. въпросът многократно е повдиган и се предприемат редица мерки за подобряване на условията в старите бани.

Нов етап се очертава през 90-те години с лансирането на проект за изцяло нови съвременни бански съоръжения. Важен момент е, че през 1889 г. бива обявен международен архитектурен конкурс, и тук изрично заслужава да се отбележи положителната тенденция да се дава път на свободното състезание на идеи, които да оформят лицето на града. Именно с цел да се осигури широко участие информация за конкурса е публикувана в престижни европейски професионални издания. В крайна сметка са получени 7 проекта, много от тях с участие на изтъкнати европейски специалисти, които са разгледани и оценени в началото на 1890 г. от 9-членно жури. Тук все пак трябва да се спомене, че въпреки плановете за силно международно присъствие в журито се включва само една

¹ Напр. Stoilova, Yokimov 1998 и Stoilova 2014.

² ЦДА, ДА-София, ф. 1К, оп. 1, а.е. 23: 22.

значима фигура от гилдията в лицето на проф. Додерер от Виенската политехника, а решението за победителя на практика се взима от общинската управа, като тук участие взима самият кмет Димитър Петков. Конкурсът е спечелен от прочутия виенски архитект Емил фон Фьорстер (1838 – 1909), който представя проект за голяма банска постройка в комбинация с модерен хотел³.

Същата година започват дейностите по изграждането на новата централна обществена баня, които стартират с кадастрално заснемане и изграждането на четири каптажа на минералните извори. Започва и пореден ремонт на съществуващите бански постройки от турско време. Дотук обаче спират положителните развития от този ранен етап. Предвидените средства се оказват крайно недостатъчни, а последвалите геоложки проучвания установяват, че ще са нужни доста по-сложни, дълбоки и скъпи основи (вкл. заради водите в терена) и тъй като не е намерено нужното допълнително финансиране, работата е замразена за един дълъг период от време. Още през 1891 г. общински съветници пледират да отпадне частта от проекта с хотела. В началото на 1892 г. излиза още един съществен проблем – установява се, че проектът не е предвидил гравитачно пълнене на басейните, а закупуването на специални помпи допълнително би оскъпило проекта при и без друго излезлите извън рамките на бюджета разходи.

Следва повече от цяло десетилетие на спорове, промени в планове и твърде малко съществени последващи реални стъпки. Междувременно проектът е преработен още веднъж през 1895 г. от градския архитект Янаки Шамарджиев, но този вариант така и не получава развитие.

Като следваща стъпка много съществено изменение е внесено в началото на XX в., когато влиза в обращение и един изцяло нов вариант – бъдещите бани да се изместят в северна посока, където да бъдат разположени сред малък парк. В тази връзка в края

на 1901 г. специална комисия към общинския съвет обсъжда два варианта за местоположение на банята, като освен първоначалната локация се обсъжда втора възможност за строеж в голям общински парцел на север между улиците „Сливница“, „Богомил“ и „Веслец“⁴.

Значими предимства при този алтернативен вариант са наличното свободно пространство (вкл. за бъдещи разширения), възможността за снабдяване с минерална вода без помпи само по гравитачен път (намира се 8 метра по-ниско от терена при Баня баши), по-ниска цена за строеж заради отпадащата необходимост от дълбоки основи и накрая, възможността за използването от населението през цялото време на строеж на старите бани. И този вариант има своите недостатъци, оценени своевременно от общинската комисия, от които най-съществени са изместването на главната обществена баня от самия център на града, както и разносните за добре изолиран водопровод, който да запазва водата топла. В крайна сметка комисия, включваща заместник кмета, петима общински съветници и трима експерти, единодушно решава да бъде подкрепен вторият вариант за преместване на градските бани в близост до „Сливница“ и Владайската река⁵.

Изготвянето на този проект е възложено през 1902 г. на парижкия архитект Антоан Берто. Той посещава София да проучи терена и условията за строеж, изготвя също така доклади и планове за градски бани на новата локация, като променя и профила на баните, планирайки заведение с предимно медицински функции. През лятото на 1902 г. комисия, в която влизат общински съветници, лекари и архитекти, отправя към него редица препоръки за корекции. Преработената версия също не е одобрена и среща серия остри възражения⁶.

След удължавания на сроковете и продължителни разисквания, породени също от поредица технически слабости в самия проект по мнението на комисията, общин-

³ Stoilova 2014: 12 - 13.

⁴ ДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 6.

⁵ Stoilova 2014: 32-33.

⁶ Stoilova 2014: 34-35.

ските съветници окончателно отхвърлят април 1904 г. проекта на Берто. Един от основните аргументи срещу този вариант е, че съоръжението е предвидено като предимно лечебно заведение, като се пренебрегват хигиенните функции.

В крайна сметка общината се връща към първоначалната идея централната баня да бъде непосредствено до изворите или на мястото, където баните са функционирали столетия наред. Роля изиграва и това, че нови строителни технологии улесняват градежа, а електрическата енергия, чиито предимства излизат като аргумент в този момент, значително улеснява изпомпването на големи количества минерална вода. Някои от заключенията на комисията заслужават внимание, а именно че построяването в центъра носи „всички удобства и преимущества“, както и ключовият аргумент: „тази постройка като ще бъде скъпа, важна и предназначена за дълговековно съществуване, то тя трябва да бъде монументална и по тази причина не трябва да се намира в някой край“⁷. Прави се също така заключение, че най-оптимално би било да се използва някогашната разработка на Фьорстер, която се „приближава най-много до съвършения проект“, като тя единствено трябва да бъде преработена спрямо новите строителни технологии и настоящата ситуация, споменато е наличието на „евтина електрическа сила“, а също се предлага „да се отстранят много луксозните неща“ като се запази, доколкото е възможно, разпределението на помещенията и „същата му монументалност“. Препоръчва се и бързото издигане на малка сграда, която да се ползва, докато бъдат готови основните сгради, а впоследствие се предвижда да функционира със социални функции „като отделение за къпане срещу намалена цена“⁸, а на други места се споменава идеята за малка баня за „бедни и социално слаби слоеве“.

Общинската комисия възлага изготвянето на пореден ревизиран вариант за банските сгради на архитект Петко Момчилов и прочутия вече с множество работи в българ-

ската столица австрийски специалист Фридрих Грюнангер. Тук трябва да се отбележи, че те са и участници в същата тази общинска комисия, която отхвърля плана на Берто и препоръчва преработката на стария проект без организирането на нов конкурс. Все пак те двамата излизат от състава на комисията, който разглежда първите нови скици през юни 1904 г.

Идейните проекти, върху които е реализирана сградата, носещи подписите и на двамата архитекти, включват промени спрямо плана на Фьорстер, сред които могат да се споменат осъвременени конструкции, подобрена функционалност и начин на разпределяне на вътрешните пространства, а така също и инспирираните от Средновековието елементи във външната декорация. Една от новите концепции, препоръчана от комисията и застъпена после в работата на Момчилов, е разделянето на мъжката, женската и II клас баня чрез специални входове, така че да се намали смесване между различните групи ползватели, но също и такава организация, че надзорът да изисква възможно най-малко персонал.

В крайна сметка договорът за проектирането и ръководството по работата по постройките е сключен през 1906 г. само с Петко Момчилов, като Грюнангер отпада от дейностите на този етап вероятно по лични причини. Момчилов изготвя самостоятелно подробния проект за две бани – голяма и малка баня, а впоследствие поема и надзора на строежа и експлоатацията на съоръженията, така неговата роля може да бъде определена като първостепенна в този проект заедно с тази на Фьорстер. Любопитен детайл е, че австрийският архитект в писмо от 1907 г. изразява одобрението си за преработения проект.

През 1908 г. е завършена малката баня, а голямата отваря врати няколко години по-късно със закъснение спрямо първоначалния срок от 3 години за завършване. Интересен момент е, че голямата българска компания „Гранотид“ печели търга за сложна железобетонна конструкция от куполи, като

⁷ ЦДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 14: 17.

⁸ ЦДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 14: 18.

конкурент е реномиран италиански строител. Освен това множество европейски фирми участват с оферти за инсталациите на голямата баня. В заключителната фаза по завършването на голямата баня е нает и Харалампи Тачев, който изработва декоративните фризове, добавяйки финални щрихи към това архитектурно произведение, събрало множество таланти на едно място. Така през май 1913 г., след повече от 20 години работа на общинари, архитекти и различни други специалисти, окончателно е открита и основната сграда. През следващата година заработва и специализираният водолечебен институт към комплекса.

ИКОНОМИЧЕСКИ АСПЕКТИ

Градските бани са едно от важните пера в бюджета на общината. След като на няколко заседания се обсъжда нуждата от ремонт, през септември 1879 г. градският съвет отпуска немалката сума от 2000 франка за ремонт на съоръженията⁹. Три години по-късно е отпуснат нов бюджет за ремонт на стойност до 30 хил. лв., като един от мотивите гласи: „...градът е столица и следва да се посещава от големи гости, така щото улучшението на баните поне ще служи за една добра препоръка“¹⁰. Натрупващите се суми за чести ремонти дават още един аргумент за постройката на изцяло нови съоръжения. Проектът обаче изисква огромна инвестиция, включително и заради съзнателно търсената монументалност и именно това се оказва една от големите пречки в началото. Идея за специален заем за построяване на градските бани датира още от 1886 г. При първото стартиране на проекта в началото на 90-те години е сключен договор за над 2 300 000 лв., като е предвидено новите сгради да бъдат приключени през 1893 г. В крайна сметка строителните работи са замразени на твърде ранен етап именно заради невъзможността да се покрият увеличаващите се разходи. Въпреки

това строителните предприемачи получават около 695 000 лв. за свършените работи (595 000 за основите и останалите – за каптажи)¹¹. В същото време се предвижда годишните доходи от баните да бъдат около построяването си около 70 000 лв. като постепенно нарастват и надминат 120 000 лв. към 1898 г.¹² Любопитен детайл от този първи етап е, че се поръчва скъпа парна машина „Будапеща“ за работите по каптиране на кладенците. Оказва се, че тя не може да върши работа адекватно и това е още един щрих от влошаващата се финансова ситуация на проекта в тази начална фаза.

Следващите стъпки също са свързани с немалки разходи. Например хонорарът на френския архитект Берто възлиза на 6358 лв.¹³, а този епизод е свързан с поредица други допълнителни разходи. През 1905 г. общината обявява се търг за концесия на баните – постройка и експлоатация срещу годишно плащане на общината от 60 000 лв., като хотелът отпада като задължителен елемент.

Въпросът с финансирането е решен чрез втория значим заем на общината в цялата дотогавашна история. Това е кредит на стойност от цели 35 млн. лв., който е сключен с германски банки от кмета Мартин Тодоров. Заемът е с основна цел да бъдат извършени серия благоустройствени мероприятия, като изрично са споменати централната баня и халите. От тази сума около 1.4 млн. лв. са заделени за постройката на градските бани.

Баните в същото време са източник на немалки приходи. Според първия ценоразпис от 1913 г. за топла баня в 1 клас се плаща 1 лев, в 2 клас – 80 стотинки, като ваните са 1.60 и 1.30 лв. Посетителите достигат близо 30 хил. на месец през 1915 г. след окончателното приключване на последните довършителни работи. През 1920-те години банята отбелязва внушителния брой посещения от общо 1 645 000 годишно по данни на д-р Ст. Бистрев, началник на физико-лечебния институт и лекар към баните.

⁹ ЦДА, ДА-София, ф. 1К, оп. 1, а.е. 23: 1.

¹⁰ ЦДА, ДА-София, ф. 1К, оп. 1, а.е. 28: 1.

¹¹ Stoilova, Yokimov 1998: 27.

¹² ДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 5: 7.

¹³ ЦДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 13: 22.

ТРАНСФЕР НА ОПИТ И ЗНАНИЯ

В изграждането на баните участват множество специалисти от различни области – архитекти, инженери, строители, лекари, общински съветници, художници, декоратори и прочее. Редица от тях са изтъкнати европейски специалисти или отлично подготвени български експерти, получили образованието си в престижни европейски учебни заведения.

Самото строителство е изцяло резултат от активен обмен. Както беше посочено, първият проект за сградата е на австрийският специалист Фьорстер, който е истински успешен и признат австрийски архитект, възпитаник на Академията в Берлин и автор на десетки монументални обществени сгради в Хабсбургската монархия, сред които може да се спомене Рингтеатър в столицата Виена. Любопитно е, че няколко години преди софийските завършва проект за Централни минерални бани в Будапеща (1883 г.), който обаче подобно на нашия не бива осъществен. Също така Берто, авторът на проекта от 1901 – 1902 г., е възпитаник на Академията в Париж, който работи като държавен архитект във френската столица. Връзка с него софийската община прави чрез българското дипломатическо агентство в Париж¹⁴. В тази линия на активен обмен с най-добрите европейски практики се вписва и Петко Момчилов – следвал в Прага с държавна стипендия, след което се връща в България да участва в изграждането страната си.

Паралелно с архитектите още от самото начало по проекта работят различни други експерти. Още през 1890 г. австрийският геолог Адолф Черницки прави по поръчение на столичната община подробно проучване на изворите, като финалният подробен доклад от над 20 ръкописни страници със заглавие „Мнение за термите в София“ установява, че топлият извор в района на Баня Баши има „доказано изобилие“ от цели 350 л/мин, но при добро хващане на източника може да се

увеличи до повече от 1000 л и „да се удържи завинаги в това положение“. Освен значителния дебит австрийският експерт откроява и благоприятната температура, позволяваща „да се къпем без допълнителни нагрявания и без охлаждавания“¹⁵. На следващата година е потърсен съвета на френския инженер Теодор Герен, който през 1891 г. дава експертна оценка как да се комбинират четирите извора в друг доста подробен доклад. Вече в процеса на строеж на комплекса през 1907 г. е направен нов експертен анализ от инж. Т. Михайловски и геолога д-р Т. Ванков, който потвърждава големия потенциал на изворите и заключава, че изворите са „едно голямо богатство за Софийската община“¹⁶.

Връщайки се към ранния етап по работата върху проекта, когато са заложени някои от ключовите решения, австрийският експерт Черницки дава препоръката основите на сградата да не са дълбоко, което налага и някои от промените в плановите на Фьорстер. Препоръките включват и по-общата рамка общината да потърси законова протекция за изворите, каквото съществува в Австрия, където например градската община в Карлсбад има пълни законови права за ползване на всички минерални извори в района си. Това скоро става реалност и на софийски терен, а допълнителен импулс за развитието на проекта се дава чрез правното регламентиране със закон от декември 1891 г., с който държавата отдава на град София топлиите минерални води в района „за вечно ползване“.

Въпреки че е професионален геолог, Черницки на няколко места в препоръките си към общината подчертава значението на архитектурата, като в доклада си прави на няколко пъти директни референции към Карлсбад с натрупания там опит. Според него „термите са най-важната съставна част ...за баните, които има да се построят във великолепний стил“. Импозантната архитектура, от своя страна, следва да послужи като доказателство каква висока оценка се дава

¹⁴ ЦДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 13: 8.

¹⁵ ЦДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 1: 7-8.

¹⁶ ЦДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 2: 15.

на „величествените природни и церителни съкровища“. Споменавайки непознаване и занемаряване на това природно богатство у нас, той изпъстря техническия текст с множество суперлативи. Изворите представляват за града и страната един особен ценен актив, който той нарича „водно-минерално съкровище“, което определя и като „церително съкровище“. Посочва също, че софийските терми се „отличават по своето изобилие на водата, по своята температура и химически състав“. Специално внимание е отделено на балнеологичния аспект и по негово мнение минералните води на София следва „да получат от тукашните и външни лекари едно по-високо оценение“¹⁷.

Заслужава да се подчертае, че тези ранни идеи за медицинско приложение получават подкрепа и от общинската управа и към банята от рано функционира добре уреден физико-лечебен институт, който е водещ в страната. В него освен хидротерапия са застъпени електротерапия, инхалации и единствените към този момент спе-

циализирани процедури за сърдечни заболявания.

В заключение следва да се подчертае, че централната баня в София е създадена в резултат на продължителен процес, съпътстван с редица трудности, понякога грешни решения и множество промени в плановете, като някои от тях са резултат от развитието на познанието и технологиите. Като втори важен елемент заслужава да се подчертае ролята на архитектите Фьорстер и Момчилов, които могат да бъдат признати като двамата основни автори на този проект, като приносът на австриеца остава в голяма степен незаслужено забравен. Въпреки променливата траектория в изграждането на банята следва да се отбележи, че управата на града от периода съвсем рано оценява изключителното значение на този ресурс и в рамките на възможностите си инвестира значително време, усилия и средства за най-оптималното му използване. Подобно визионерство, за съжаление, далеч не може да бъде открито у всичките им наследници.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Извори / Primary sources

- ЦДА, ДА-София, ф. 1К, оп. 1, а.е. 23.
- ЦДА, ДА-София, ф. 1К, оп. 1, а.е. 28, 1.
- ЦДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 1.
- ДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 5.
- ДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 6.
- ЦДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 13
- ЦДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 14.

Литература / Secondary sources

Stoilova, Yokimov 1998. *Стоилова, Любинка* [Stoilova, Lyubinka], Петър Йокимов [Petar

Yokimov]. Софийските минерални бани [Sofiyskite mineralni bani]. – Архитектура, № 6, 26 – 31.

Stoilova 2014. *Стоилова, Любинка* [Stoilova, Lyubinka]. Хроника на едно забележително съзидание: Централните общински минерални бани в София – хронология на проектиране и строителство [Hronika na edno zabelezhitelno sazidanie: Tsentralnite obsthinski mineralni bani Sofia – hronologiya na proektirane i stroitelstvo] Sofia.

¹⁷ ЦДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 1, 5.

Sofia's Central Mineral Baths and the Policies of the Municipal Authorities on the Utilization of Mineral Waters and the Development of Public Baths until the First World War

Ivaylo Nachev

Analysing municipal policies related to mineral water resources in Sofia's city centre area and the main project in that field until the First World War, the Central Mineral Baths, the article elaborates on debates in the city council, main construction challenges, alternative possibilities and others. The text also deals with economic aspects related with the project for contemporary mineral baths in the Bulgarian capital city, and as well on the transfer of knowledge and technologies related to the utilization of mineral waters. The main public bath in the city was built as a result of a long process, accompanied by a number of difficulties and numerous plan changes. Also, the role of architects Emil von Furrster and Petko Momchilov is highlighted as the two main authors of the architecture. Despite the variable trajectory in the construction process, it should be noted that the city administration from the very early period recognized the exceptional importance of the mineral water springs as a valuable resource and invested considerable time, efforts and funds for their utilization.

